
ГАРАДЗЕНСКИ СОЦЫУМ

**Чалавек
у прасторы горада.
XV–XX стст.**

Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі
(Гародня, 7–8 лістапада 2014 г.)

Мінск
Выдавец Зміцер Колас
2015

УДК 947.6
ББК 63.3(4Бел)
Г20

Пад рэдакцыяй А. Ф. Смаленчука і А. К. Краўцэвіча.

Рэцэнзенты:

доктар гістарычных навук З. В. Шыбека,
кандыдат гістарычных навук А. Ф. Вялікі.

Г20 **Гарадзенскі** соцыум. Чалавек у прасторы горада. XV–XX стст. :
Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гародня,
7–8 лістапада 2014 г.) / Пад рэд. А. Ф. Смаленчука і А. К. Краў-
цэвіча. – Мінск : Зміцер Колас, 2015. – 380 с.

ISBN 978-985-6992-72-1.

Матэрыялы зборніка прысвечаныя сацыяльным аспектам гісторыі
Гародні ды іншых гарадоў Беларусі, Польшчы, Літвы і Украіны. Галоўным
героем зборніка з’яўляецца гараджанін як суб’ект лакальнай гісторыі,
а таксама гарадскі гісторыка-культурны асяродак.

Кніга адрасаваная ўсім, каго цікавіць гістарычная ўрбаністыка і сацы-
яльная гісторыя.

ББК 63.3(4Бел)
УДК 947.6

ISBN 978-985-6992-72-1.

© Укладанне. Смалянчук А. Ф.,
Краўцэвіч А. К., 2015.
© Афармленне. Выдавец Зміцер
Колас, 2015.

ЗМЕСТ

Прадмова.....	8
<i>Аляксандр Краўцэвіч</i> , докт. гіст. навук (Гародня). Этнас, рэлігія і палітыка ў раннесярэднявечных гарадах Панямоння	11
<i>Альбіна Семянчук</i> , канд. гіст. навук (Гародня). Гарадзенскія вальныя соймы ў XVI ст.	17
<i>Віталь Галубовіч</i> , канд. гіст. навук (Гародня). Злодзеі, разбойнікі і забойцы на Гарадзеншчыне (паводле спраў Гарадзенскіх судовых устаноў 1539–1565 гг.	40
<i>Ігор Кондрат'ев</i> , канд. іст. навук (Чэрнігів). Любецкe мішанство в сістэмі оборони староства (друга пловина XVI – перша пловина XVII ст.)	57
<i>Ірына Ганецкая</i> , канд. гіст. навук (Менск). Жыццё супольнасці прыватнага мястэчка XVIII ст. (на прыкладзе Глуска-Дубровіцкага)	68
<i>Іна Соркіна</i> (Гародня). Дакументы па гісторыі гарадоў і мястэчак Беларусі ў бібліятэках Кракава	87
<i>Цімафей Акудовіч</i> , мгр (Менск). «Рэформа горада» – праект канцлера ВКЛ Яўхіма Храптовіча на Чатырохгадовым сойме 1788–1792 гг.	94
<i>Вячаслаў Швед</i> , докт. гіст. навук (Гародня). Жанчыны ў паўстанні 1863–1864 гг. на тэрыторыі паўстанцкага Гарадзенскага ваяводства	110
<i>Алесь Радзюк</i> , канд. гіст. навук (Гародня). Гарадзенскі крымінал 70-х – пачатку 80-х гг. XIX ст.	121
<i>Тацяна Вароніч</i> , канд. гіст. навук (Мінск). Афіцыйная хроніка здарэнняў у Гародні напрыканцы XIX – пачатку XX ст.	150
<i>Сабалеўская Вольга</i> , канд. культуралогіі (Гародня). Настаўнік Маісей Гурвіч: гісторыя вераадступніцтва.....	164
<i>Аэліта Амбралевічутэ</i> , PhD (Вільнюс). Нелегальныя коммерческие практики виленского купечества в 1824–1862 гг.	181
<i>Любовь Зорина</i> (Гродно). Гродненские евреи – строители православных церквей (вторая пловина XIX века)	196

<i>Валянціна Лебедзева</i> (Гомель). Парадыгма сацыяльнай мабільнасці рэгіянальнай гарадской эліты ў трансфармацыях XIX–XX стст. (на прыкладзе рэчыцкай дынастыі Рыкаў).....	211
<i>Володимир Бойко</i> , канд. іст. навук (Чернігів). Національні політичні сили Украіны у выбарчій муніцыпальнай кампаніі 1917 р.	224
<i>Ольга Зубко</i> , канд. іст. навук (Вінніца). Юмор в повседневной жизни города (На примере популярных в 1917–1920 гг. украинских бытовых ироний, анекдотов, сарказмов и игре слов)	238
<i>Трубчык Алена</i> (Менск). Дзейнасць Гарадзенскага школьнага інспектарата падчас польска-савецкай вайны 1919–1920 гг.	252
<i>Jan Jerzy Milewski, dr</i> (Białystok). Grodzieńska «mała wieży Babel» w okresie międzywojennym	260
<i>Андрэй Вашкевіч, Віктар Саянін</i> (Гародня). Смакі староў Гародні: грамадскае харчаванне і прадуктовыя крамы міжваеннага часу	271
<i>Adam Dobroński, prof. dr hab</i> (Białystok). Szkic opisu Grodna z lat 1931-1932. Rola wojska	282
<i>Ларыса Міхайлік, PhD</i> (Гародня). Вайсковае душпастарства ў Гародні ў міжваенны час (1921–1939)	295
<i>Фёдор Ігнатовіч, Галіна Ігнатовіч</i> (Гродно). Гродненское Общество любителей драматического и музыкального искусства «Муза» (1917–1939 гг.).....	318
<i>Таццяна Касатая</i> , мгр / <i>Андрэй Вашкевіч</i> , мгр (Гародня). Гародня падчас нямецкай акупацыі перыяду Другой сусветнай вайны ў вусных успамінах	333
<i>Андрэй Кіштымаў</i> , канд. гіст. навук (Менск). Гродно, 1950: фальшивое дело КПЗБ.....	345
<i>Гавін Тадэвуш, PhD</i> (Гародня). Письменник Аляксея Карпюк і польскае Адраджэнне ў Беларусі падчас Перабудовы	356

ДЫСКУСІЯ

<i>Аляксандр Краўцэвіч</i> . Усё ж такі мы гэта зрабілі... ..	362
Звесткі пра аўтараў.....	371

Любецьке міщанство в системі оборони староства (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)

Любецький замок відігравав важливу роль в системі оборони Київського воєводства Великого князівства Литовського, а від 1569 р. – Речі Посполитої. Фактично Любеч замикало головну транспортну артерію Східної Європи – Дніпро з притоками Сожем, Березиною та Прип'яттю, захищаючи з півночі землі Середнього Подніпров'я. Саме це зумовило специфіку розвитку міста не як торговельного чи ремісничого центру, а як центру військової організації краю. Важливу роль в системі оборони Любецького староства відігравало замкове міщанство, хоча Любеч за свою історію так і не здобув магдебурзького права.

Згуртована замкова спільнота в Любечі сформувалася вже у середині XVI ст., причому вона складалася як з міщанства так і з замкового боярства. Ще Статут Великого князівства Литовського 1529 р. зобов'язував міщан до військової служби¹. Міщанські земські повинності були аналогічні повинностям зем'ян та бояр, різниця полягала лише у засобах їхнього відбування й у тім, що у міщанства вони були важчими². Міщанство брало участь в захисті замків, військових виправах, відправленні «польової сторожи» тощо³.

У першій половині XVI ст. Любеч знаходився у приватному володінні Ольбрихта Гаштольда та його дружини. В 1542 році О. Гаштольд помер, а його дружина Софія ще сім років володіла Любечем⁴. Одразу після її смерті королівський ревізор Ян Шимкович провів опис Любецького замку⁵. Не зважаючи на те, що текст цієї ревізії не дійшов до нашого часу, вочевидь, що саме у ньому вперше були зазначені обов'язки любецького міщанства. У 1560 р. любецькі міщани, апелюючи до короля, посилалися на матеріали

цього опису⁶. Певне уявлення про обов'язки міщанства в регіоні дають матеріали люстрації 1552 р. сусіднього Остерського замку. До кола обов'язків остерського міщанства, окрім сплати данини і відбування натуральних повинностей на замковий уряд, входив обов'язок будівництва та ремонту острогу та найм замкової сторожи⁷. Якщо остерське міщанство було зобов'язане виїжджати на полювання із остерським старостою, то специфічним для міщанства Любеча було виконання підводної повинності – забезпечення возами діючої армії.

Від 1549 р. Любечем керували намісники київського воеводи, а у 1553 р. старостинський уряд перейшов до родини Кмітів (представники цієї родини були любецькими старостами щонайбільше до 1559 р.). У цей час єдність міщанської та боярської верстви Любеча фіксується у листі Сигізмунда II Августа любецьким міщанам⁸.

У 1559 (1560 р.(?)) любецьким старостою став Павло Сапега. Новий староста намагався звузити права любецьких міщан. У 1560 р. до Сигізмунда II Августа прибула делегація любецького міщанства: *«приходили до насъ подданые наши люди волостные того замку нашего Любецкого старецъ Пронко Занковичъ а Иванъ Олексевиць»*. П. Сапега був звинувачений у несправедливому оподаткуванні міщанства. Виявилось, що частина міщан не сплачувала гроші на підводи (*«подводные пенези»*), а частина – сплачувала. До того ж, П. Сапега примусив сплачувати новий податок у додачу до старого: *«здавна повинность тую мели, же за подводы грошми съ каждое службы на годъ по шести грошей плачивали, то пакъ деи ты якъ первшые подводные пенези, такъ и тые ново установленные зъ нихъ берешъ и до того ихъ примушаешъ»*. За наказом короля були підняті матеріали ревізії Любеча 1549 р. (1550 р.?)). Виявилося, що претензії любечан були справедливими: *«то въ тыхъ реистрахъ... же каждый зъ службы повиненъ подводного давати на годъ по шести грошей, одно колькошь служобъ есть, которые не повинни того давати»*. Король *«бачечи на то, же они, мешкаючы пры ономъ замку нашомъ Любецкомъ на небезпечной украине частокротъ бывають отъ неприятель нашихъ воеваны сами и зъ маетностью своею забираны и нищоны, не хотячи имъ таковое»*

обтяжливости делати», звільнив міщан Любеча від нового податку⁹. Саме цей податок став непосильним тягарем для любецького міщанства і в подальшому.

У цей час в Любечі гостро постало питання виборів нового війта, адже упродовж двох років міщани не сплачували «серебщизни» до державної скарбниці: *«ижъ вы серебщизны на потребу Речи Посполитое уфаленое за два годы, то есть за рокъ прошлыи шестьдесятыи и тепер идучи шестьдесятъ первыи... за кожъдыи рокъ по десяти копъ грошеи, то есть двадцати копъ грошеи, до скарбу нашого не отдали»*¹⁰.

Сама по собі посада війта була, як правило, пожиттєвою. Війт, безпосередньо підлягаючи старості, отримував повну юрисдикцію над міщанством¹¹. Якщо у великих містах цей уряд зазвичай обіймали купці, то це аж ніяк не стосувалось Любеча, оскільки торгівельний прошарок любецького міщанства був незначним. Погодимось із польським дослідником Вітольдом Бобинським, що велику роль в регіоні відіграло бджільництво, мисливство та рибальство¹².

Посада війта завжди була суто міщанською, і обрання на неї представника іншого стану було справою майже неможливою. У 1561 р. до Любеча приїхали королівські комісари Волович та Нарушевич, що мали ознайомитись із здібностями кандидата та визначити його у цій посаді, *«узнавши быти годного»*¹³. Ревізор королівських замків обов'язково зверталися до міщанства, яке *«могло зазначити слабкі місця в організації сторожі, бо постійно це все бачило і могло роздумувати, як це все поліпшити, привести до ліпшого стану»*¹⁴.

Війтом був обраний боярин Мануїл Болотович, причому в королівській грамоті зазначалось, що цей вибір зроблений «не згола», а на прохання міщанства. Зазначимо, що зем'яне, бояри та бояри-слуги становили більшу половину населення Любеча (у 1571 р. з 996 чоловік – 522). На думку історика Олександра Грушевського, сам факт приїзду до Любеча королівських комісарів був пов'язаний зі скаргами міщанства на його тяжке становище, неможливість сплачувати податки та погрозами міщанства залишити місто, якщо ситуація не зміниться на краще. *«Можна думати, – писав О. Грушевський, – що,*

коли зайшла розмова про ролю вїйта... мїщанство назвало ім'я тієї людини, яка... могла б добре поставити справу нормальної виплати податків до скарбу господарського без запізнення, а з другого боку й без визискування мїщанства»¹⁵.

Замковий вїйт розв'язував земельні, майнові та правові проблеми мїщанства. Головним обов'язком вїйта було збирання податків: *«абы были платы и доходы господарские и вини podle теперешнее уставы справедливе и зуполна до скарбу господарского выдаваны, к тому при отобранью платов и доходов господарских при враде завжды быти повинен, теж о межу, о борь и о испашь и страву войт межи всими мещаны доглядати маеть»*. Серед обов'язків вїйта були не лише фіскальні, а і поліцейські функції: *«межи всими мещаны того места (Любеча) порадку доброго доглядати, стерегуци пожитков скарбу господарському»*¹⁶.

Вже навесні 1562 р. любецький вїйт отримав «поборового листа», за яким мїщанство замку зобов'язувалося сплатити податки за два попередні роки¹⁷. Мїщанство знову звернулося безпосередньо до короля. 1562 р. Сигізмунд II Август на прохання бояр та мїщан Любецького замку звільнив їх від митних поборів: *«от тых товаров их и живностей, што на свою потребу до места тамошнего Любецкого попровадяты, мита звиклого и побору новоустановленого... не брали»*¹⁸.

У 1565 р. у відповідь на московські вилазки київський воєвода Василь-Костянтин Острозький здійснив напад на Чернігів¹⁹. У відповідь в 1566–1567 р. московським військом був розорений Любеч²⁰. У 1567 р. до Сигізмунда II Августа прибула ще одна делегація любецького мїщанства: *«приходиль до насъ войтъ места нашего Любецкого Мануйло Алескандровичъ а мещанинь тамошний же Гаврило Масловъ, а подданные наши... Грыцко Грыневичъ, Курыло Дмитровичъ, Алексей Ходоровичъ а Яковъ Свирыдовичъ сами отъ себе и отъ всихъ подданныхъ нашихъ, мещанъ и волощанъ замку Любецкого»*. Мотивуючи віддаленістю Любеча від основного театру військових дій та його руйнацію московським військом (*«далекость местца и знищенье свое отъ неприятеля нашего князя великого Московского»*), мїщанство просило звільнити його від *«провоженья... стацеи до войска»*. Київському каштеляну Пав-

лу Сапезі было наказано зняти цю повиннісю з міщанства («*не примушалъ конечно*»)²¹.

1 липня 1570 р. Сігізмунд II Аўгуст повністю звільнив любецьких міщан та бояр як від старих, так і від нових «*мыт и поборов*»²². 2 жовтня 1570 р. був наданий новий універсал «*Вольности от мыт месту Любецкому, мещанам и жидам, которые в месте Любецком мешкают*»²³. Хоча невеличка єврейська громада Любеча була звільнена від багатьох повинностей (ця практика продовжилась і за королювання Сігізмунда III), але за нею залишився обов'язок сплачувати податок на оборону краю та брати участь в укріпленні та обороні міста при нападах²⁴.

Класичним обов'язком міщанства прикордонних замків була замкова сторожа. Окрім Любеча, замкова сторожа виконувалась і в інших містах Любецького староства. Наприклад, стараннями П. Сапегі обов'язок несення сторожи у новозбудованому Лоевогорському замку було покладено на плечі міщан Речицького замку, що було обумовлене ще незначною чисельністю міщанства Лоева, тоді як любецьке вже несло аналогічні повинності в центральному місті староства. Несення сторожи звільняло речицьке міщанство від сплати усіх мит, що бралися на «*воевод, старост и державец*»²⁵.

У 1571 р. населення Любеча становило 996 осіб (166 димів, із розрахунку в середньому по 6 чол. на кожний), з них 474 міщан (79 димів), 522 бояр-слуг та зем'ян (87 димів). У межах міста знаходилось 15 городів («*город*» був податковою категорією). 14 міщан з маєтками (житло та земельна ділянка) сплачували «*на замок*» по 3 гроші; 16 городників «*в месте мешкающих на чинше без работи*» – по 6 грошей; 4 перекупи з городами – по 10 грошей; 19 «*убогих*» (старців, калік та ін.) податків не сплачували; драбів, які мали свої халупи, – 23 («*поборів не брали*»). Вісім чоловік займалися ремісництвом (11 димів): 3 пушкарі, лучник, седельник, скорняк, коваль і чоботар. Ремісники сплачували «*на замок*» по чотири гроші, а якщо ремісник мав город, то по три²⁶.

Починаючи від старостування П. Сапегі (1559–1580 рр.) любецькі міщани отримують службові землі на території староства на рівні із любецьким боярством, із обов'язком несення аналогічних повинностей. У листі любецького старости Миколи Струся

1619 р. любецькому міщанину Зеньку Законову зазначалося, що вони отримали землі під Любечем від старости Павла Сапегі: *«за даниня небожчика, Его Мосци, Пана Сапегі, бывшего Старосты Любецкого»*²⁷. Цікаво, що міщани Законови зберігали ці маєтності щонайменше до кінця XVII ст.²⁸. У 1587 р. любецький староста Олександр Вишневецький (1585–1594 рр.) надав землю Матієв Ріг, що на московському рубежі поруч із володіннями любецьких зем'ян Даничів, любецьким міщанам та боярам, зокрема, міщанам Копичам. Земля надавалась за умови сплати податків до королівської скарбниці²⁹. Любецький староста Войтех Хотимерський (1594–1611 рр.) серед низки пожалувань любецьким боярам осадив на Погариському ґрунті міщан Митковичів, зобов'язавши їх *«съ которого то кгрунту намъ и потомкомъ нашимъ, Королемъ Польскимъ... плату чрезъ Старостъ нашихъ внесеніи до замку нашего... сами и потомки ихъ въ каждой рокъ давати и платити мають, и повинности вшелякіе ведлугъ инвентаровъ замкового, юрисдикції замковой подлегіе, отпраовати будутъ»*. За старостування Миколи Струся (1612–1627 рр.) у 1612 р. (?) любецькі міщани Митковичі здобули підтвердження права на володіння Погариським ґрунтом, за наданням В. Хотимерського. У 1616 р. вони отримали на цю землю привілей Сигізмунда III із обов'язком: *«с того кгрунту в каждый рок с потомками своими... платити по копе грошей Литовских до замку Любецкого»*. 3 липня 1619 р. староста підтвердив за любецьким міщанином Зенько Законовим орним ґрунтом під Любечем із обов'язком *«повинность звиклу до замку Любецкого выконивывать»*³⁰. За даними В. Бобинського, Зенько Законов отримав це підтвердження разом із Іваном Логвиничем. Співвласники у 1618 р. придбали у Максима Костомахи третину його землі³¹.

Незважаючи на численні королівські грамоти любецькому міщанству та боярству, що звільняли їх від податків, у 1596 р. «інстигатор справ поборових» Філон Котельницький та любецький і лоевський староста Войтех Хотимерський розглядали справу любецьких міщан «про несплату податків з міст Любеча та Лоева». Ревізорі зажадали, аби любецькі міщани представили пільгові королівські привілеї³².

На зламі XVI–XVII ст. населення Любеча поступова зроста-ло. У 1606 в місті было 2 церкви та больш ніж 300 будинків, у тому числі у замку – 28 міщанських, 60 «*ишляхетських, боярських та по-півських, а також замковых слуг*». У передмісті мешкали міщани (202 будинки) та бояри (8 будинків). У передмісті були також осе-лені чемериси – 27 димів (кількість димів бояр разом із чемериса-ми у передмісті становила 35)³³. За рахунок роздачі земель місь-кому боярству та переходу частини бояр до міщанської верстви змінюється співвідношення любецьких бояр та міщан на користь останніх – 510 та 1380 чол.

У 1612–1613 р. любецьке передмістя постраждало від нападів московського війська: «від Москви попалене та спустошене»³⁴. У 1616 р. в Любечі нараховувалось 276 міщанських димів (1656 чо-ловік), 1625 р. – 100 димів (600 чоловік) – у 1617 р. Любеч знову був спалений московсько-татарським військом, у 1628 р. – 286 димів (серед них 40 «убогих» та 2 попівських)³⁵.

Під час проведення люстрації 1615–1616 р. любецькі міщани та бояри представили люстраторам привілей 1570 р. Сигізмун-да II Августа, за яким вони мали «вольності всілякі» від податків. У зв'язку із важким становищем любецького міщанства, Сигізмунд III у 1618 р. підтвердив права міщан Любеча як «українного» міста та надав їм «Консервацію при певних кгрунтах мещан и куп-ца любецкого в старостве Любецком»³⁶.

У 1628 р. ремісництвом в Любечі займалися 1 коваль та 1 слю-сар, по 2 шевця та кушніра³⁷. Цікаво, що у 1615 р. любецькі гончари зробили спробу створити свій цех. На прохання «*атамана ганчар-ского Васка Прудниченка и братии его ганчаровъ*», любецький під-староста Андрій Сулимирський надав «братии» охоронного лис-та. У документі згадувався й обов'язок ремісників працювати на замок: «*А стороны работы замковое, скоро закаже атаман, жебы былъ готов, а если котории не выйде, огурицины мает заплатитъ чотыри гроши на врядника, або чим поеднать*»³⁸. Невідомо, чи вдалося гончарській «братии» відновитися опісля руйнації міста 1617 р.

У 1633 р. уряд любецького старости перейшов до представни-ків родини Калиновських, однієї із найзаможніших і найвпливові-

ших у Речі Посполитій. Загальною тенденцією цього періоду стала боротьба старост із дрібною шляхтою, привласнення маєтків та намагання повернути її під свій «регламент». Цікаво, що у цей період любецьке міщанство навіть намагалося відбирати землі у боярства. У 1632 р. міщансько-боярська родина Кухаричів намагались відсудити у бояр Татаринських Маликовську (Малиновську, Мотковську) землю, у 1636 р. цю справу вирішували королівські люстратори³⁹. З 1643 р. Любецьке староство віддається Калиновськими у оренду, спочатку київському підстолю Максиміліану Бжозовському, а згодом єврею-орендарю Лейзору⁴⁰.

В результаті це призвело любецьке міщанство та боярство до козацьких лав, вже у 1648 р. повсталі захопили Любеч⁴¹. Була утворена Любецька сотня Чернігівського полку, що попервах складалася із любецьких міщан та дрібного боярства: «у Любечі переписано сотню любецьких міщан, котрі постійно на сторожі» (1651 р.)⁴².

Таким чином, специфіка розвитку Любеча у XVI – першій половині XVII ст. полягала у розвитку міста як прикордонного оборонного центру Північного Лівобережжя. Взятися на себе частину обов'язків по обороні міста та староства, любецьке міщанство отримало й частину привілеїв, близьких до привілеїв дрібношляхетського стану. Низка королівських пожалувань звільнила любецьке міщанство від поборів та мит. Близькість міщанської та боярської верств Любеча безсумнівно робило міщанство відкритою верствою, до якої переходила частина дрібного любецького боярства ба навіть зем'янства, яким не вдалося під час проведення королівських люстрацій Любецького староства підтвердити свої володільчеські права. Із приєднанням на початку XVII ст. Чернігово-Сіверщини до Речі Посполитої Любеч перестає бути прикордонним містом, відповідно зменшується прошарок любецького боярства, який повністю зникає до середини століття. Від 1633 р., коли любецькими старостами стають представники родини Калиновських, саме магнатське свавілля призводить місцеву людність до козацьких лав під час Національної революції українського народу середини XVII ст., а місто стає центром козацької сотні Чернігівського полку.

- ¹ Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Мн., 1960.
- ² Довнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. Киев, 1908. С. 84--85, 102--103, 107--108.
- ³ Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Киев, 1885. Т. 1. С. 146.
- ⁴ Кондратьев И. В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів, 2014. С. 69–70.
- ⁵ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Одесса, 1912. Т. 1. С. 71.
- ⁶ Архив Юго-Западной России. Киев, 1907. Ч. VIII. Т. V. С. 468–470.
- ⁷ Александрович М. Н. Остерский уезд. Киев, 1881. С. 16.
- ⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Київ. КМФ.–36, оп. 1, спр. 207, арк. 108 зв. – 109.
- ⁹ Архив Юго-Западной России. Киев, 1907. Ч. VIII. Т. V. С. 468–470.
- ¹⁰ Литовская метрика (1553–1567). Книга 564. Книга публичных дел 7. Вильнюс, 1996. С. 42.
- ¹¹ Грушевський М. С. Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст. Львів, 1996. С. 90.
- ¹² Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. Warszawa, 2000. S. 229.
- ¹³ Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. Київ, 1928. С. 285–286.
- ¹⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Ф. 1235, оп. 1, спр. 1095. Арк. 88, 93 зв.
- ¹⁵ Архив Юго-Западной России. Киев, 1907. Ч. VIII. Т. V. С. 193–196.
- ¹⁶ Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку. С. 286.
- ¹⁷ Литовская метрика (1553–1567). Книга 564. Книга публичных дел 7. С. 102–105.
- ¹⁸ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Под ред. В. Антоновича и К. Козловского. Киев, 1868. С. 92–93; Милорадович Г. А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Москва, 1871. С. 19.
- ¹⁹ Кемпа Томаш. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525–1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської. Хмельницький, 2009. С. 51.
- ²⁰ Мальченко О. Є. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств: XV – середина XVII століть. Київ, 2001. С. 193.
- ²¹ Архив Юго-Западной России. Киев, 1907. Ч. VIII. Т. V. С. 165–166.
- ²² Центральний державний історичний архів України у м. Київ. КМФ.–36, оп. 1, спр. 192. Арк. 42–43.

- ²³ Там само Арк. 17–17 зв.
- ²⁴ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. S. 70.
- ²⁵ Доўнар А. Рэчыца ў кнігах метрыкі ВКЛ часоў Жыгімонта Вазы // Шостыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні (г. Рэчыца, 14–15 лістапада 2005 г.). Ч. 2. [Электронны рэсурс] / Гомельск. дзярж ун-т імя Ф. Скарыны. Рэжым доступу: <http://www.gsu.by/pages/Dounar-Zapolski.htm>. Дата доступу: 5.05.2012.
- ²⁶ Jablonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym // Źródła dziejowe. T. XX. Warszawa, 1894. S. 30, 74; Кондратьев И. В. Любецкое староство. С. 97–98.
- ²⁷ Милорадович Г. А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. С. 105.
- ²⁸ Любецкий архив графа Милорадовича / под ред. А. Лазаревского. Киев, 1898. Вып. 1. С. 244–245.
- ²⁹ Татищев Ю. В. Черниговские архивы (отчет о командировке в Черниговскую губернию в 1899 году). Харьков, 1901. С. 12; Лазаревский А. М. Лист князя Александра Вишневецкого подданным Лоевского староства на бортную землю около теперешнего Замгляя // Киевская Старина, 1902. Т. LXXVI. Отд. II. С. 14–15.
- ³⁰ Милорадович Г. А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. С. 105.
- ³¹ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. S. 230.
- ³² Jablonowski A. Wyciągi z summaryza aktów trybunalskich dla województwa Kijowskiego // Źródła dziejowe. T. XXI. Warszawa, 1894. S. 92.
- ³³ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. С. 130; Jablonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym // Źródła dziejowe. T. XXII. S. 521.
- ³⁴ Volumina Legum. Przedruk praw staraniem XX. Pyarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydane. T. III. Petersburg, 1859. S.92; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. S. 230.
- ³⁵ Кондратьев И. В. Любецкое староство (XVI – середина XVII ст.). С. 144, 147.
- ³⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Київ. КМФ-15, оп. 1, спр. 303, арк. 189.
- ³⁷ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. S. 231.
- ³⁸ Любецкие гончары в 1615 году // Киевская Старина, 1902. С. 89.
- ³⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Київ. КМФ-15, оп. 1, спр. 303, арк. 394–395; Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку. С. 285.
- ⁴⁰ Кондратьев И. В. Любецкое староство (XVI – середина XVII ст.). С. 170–171.

- ⁴¹ Джерела з історыі Нацыянальна-визвольнай вайны украінскага народу 1648–1658 рр. / Упоряд. о. Юрый Мицик. Київ, 2012. Т. 1. С. 130, 141, 604; Мицик Ю. З новых дакументаў про нацыянальна-визвольную вайну украінскага народу (1648–1658 рр.) на Сівершчыні. Частына 2 // Сіверянскі лiтопис, 1998. № 6. С. 17.
- ⁴² Кривошея В. В. Украінскае козацтва в нацыянальнай пам’ятi. Чернігівскі полк. Київ, 2012. Т. 1. С. 261.